

Jan de Liefde (1814-1869)

*Protestantsch pausdom : aanwijzing van sporen van overneiging
tot pauselijke beginselen in de Nederlandsche protestantsche kerk*

Een antipapistisch pamflet uit Amsterdam in 1855

werkcollege religie en geweld, antipapisme

Juni 2006

Dr. Joris van Eijnatten Vrije Universiteit Amsterdam

Benjamin Blom, Universiteit Utrecht studentnummer 0135445

Inhoud

1. Inleiding en vraagstelling
2. Wie was Jan de Liefde?
3. Hoe is deze leerrede opgebouwd? Welke motieven zijn er in te vinden?
Wat probeert de Liefde met zijn boodschap te bereiken?
4. Hoe komt de Liefde aan zijn stereotype van het pausdom?
5. Conclusie

1. Inleiding

“Het onderscheid tussen het Pausdom en het Protestantisme is niet hierin gelegen, dat het eerstgenoemde eene kerk wil en het laatstgenoemde niet, maar daarin, dat het eerstgenoemde de kerk boven het laatste de kerk beneden CHRISTUS stelt.” zo begint Jan de Liefde zijn 15 pagina’s tellend pamflet dat gebundeld is met drie andere leerredenen van geestverwante voorgangers in de jaren 1850. Uit de titel blijkt al duidelijk waar De Liefde zijn pijlen op richt. De protestantse kerk moet het ontgelden en het pausdom is de metafoor die dient als geselroede. Hoe antikatholiek was ds. Jan de Liefde blijkens Protestansch Pausdom?

2. Wie was Jan de Liefde?

De Liefde was afkomstig uit Doopsgezinde kring en werd in deze kerkgemeenschap predikant te Woudsend in 1837, na het voltooien van zijn studie theologie. Al vrij snel keerde hij zich tegen de vrijzinnigheid in zijn kerk. Hij werd sterk beïnvloed door de Engelse evangelische beweging en had contact met Nederlandse Reveilmensen zoals Isaïc Da Costa en Groen van Prinsterer.

Jan de Liefde is tot op vandaag bekend door de stichting Tot Heil des Volks in 1855 die hij in 1855 heeft opgericht. Het doel van de landelijke vereniging was de verkondiging van het heil voor allen aan alle inwoners van Nederland.¹ De Liefde werkte in de Jordaan in Amsterdam onder de kleine luyden en zorgde voor onderwijs en sociale voorzieningen. In 1856 stichtte hij de Vrije Evangelische Kerk die in 1861 enkele honderden leden telde. In 1861 nam hij afscheid, waarna hij nog enkele jaren in Engeland verbleef, tot zijn ziekte en overlijden in 1868.

Tussen 1842 en 1869 verschenen er ruim 100 publicaties van zijn hand, waaronder verhalen voor de jeugd, allerlei leerredenen, een algemene geschiedenis voor het volk, vertalingen van religieuze geschriften uit het engels en frans, gedichten en liederen. De in 1917 verschenen biografie van S. Coolsma geeft een aardig beeld van De Liefde, vooral omdat hij ruimhartig citeert uit het werk van De Liefde zelf. Het boek

¹ Zie www.totheildesvolks.nl geraadpleegd op 10 juli 2006.

is echter geschreven met een niet verholten bewondering en mist daardoor een kritische distantie.

Jan de Liefde bezat een vlotte en scherpe pen. Hij zag zichzelf in de eerste plaats als een strijder voor Christus en hij schuwde de controverser allerminst. Hij had het aan de stok met zijn eerste voormalige professoren, en laveerde niet altijd even taktisch in het Doopsgezinde kerkgenootschap. Gedurende het proces van losmaking van zijn gemeente in Zutphen aanvaardde hij bijvoorbeeld het voorstel om een eigen kerkgebouw te laten neerzetten voor hem, terwijl hij wel stond op het behouden van zijn jaartraktament van f 1000,-, hetgeen de verhoudingen in de gemeente uiteraard niet ten goede kwam.²

De Liefde trok regelmatig een groot publiek, volgens Coolsma, en beperkte zijn arbeid niet tot Amsterdam.³

In 1855 was het wederzijdse vooroordeel van protestanten tegenover katholieken diep ingesleten. De reformatie was drie eeuwen oud, maar juist nu werd de katholieke kerk voor veel protestanten een enorme bedreiging. In 1853 werd door paus Pius IX de bisschoppelijke hiërarchie hersteld in Utrecht. Dit leidde tot een golf van protesten, die bekend is komen te staan als de aprilstorm.

3. Hoe is deze leerrede opgebouwd? Welke motieven zijn er in te vinden? Wat probeert de Liefde met zijn boodschap te bereiken?

In 'protestants pausdom' betoogt hij dat het pausdom de kerk boven Christus stelt. Deze verheerlijking van het instituut 'kerk' is zijn grote bezwaar tegen de protestantse kerk. De vrijheid in Christus maakt dat de kerk ten diepste aan geen enkele menselijke regel is onderworpen. Het pausdom staat voor hem model voor een vleeschelijke opvatting van de Christelijke kerk, onderscheiden van een geestelijke opvatting van die kerk.

² Coolsma J. *De Liefde in zijn leven en werken geschetst* (Nijkerk 1917) 98 ev.

³ *Ibidem* 186.

De Liefde heeft niet voor ogen het instituut kerk af te schaffen, zo blijkt uit de eerste alinea: “In het geheel geen kerk te willen, is net zo min Protestantsch als redelijk.” Hij voegt er met enige zelfspot aan toe: “en indien ik ook thans nog buiten alle kerkverband sta, zoo is dit niet, omdat ik geene kerk begeer, maar omdat geene kerk mij begeert.” Ook gelooft hij niet in een volmaakte kerk. Het verschil tussen de katholieke en de protestantse kerk is echter volgens hem dat het protestantisme: “eischt dat de onvolmaakte kerk zich om een volmaakt middelpunt bewege. Dit is niet het geval in het Pausdom. Daar is niet CHRISTUS, niet het Woord Gods, maar de Paus, het woord eens menschen, het punt van vereeniging.”

De Liefde verwijst naar de ophef rond het op 8 december 1854 door paus Pius IX afgekondigde dogma van de onbevleete ontvangenis. “Het echte wezen van het Pausdom openbaart zich in kerkvergoding en kerkaanbidding. Men heeft voor de kerk een beeld gezocht, om haar daarin te kunnen aanbidden en verheerlijken. Voor dit beeld heeft men MARIA gekozen. (...) Deze kerk is onfeilbaar, daarom moest ook Maria onfeilbaar zijn, en om deze onfeilbaarheid buiten allen twijfel te stellen, heeft men haar van alle zonden vrijverklaard en hare onbevleete ontvangenis opentlijk tot een leerstuk verheven. Het is niet de vraag, of men zijn geloof en leven naar Gods Woord inrigt, maar of men in de voorschriften der heilige moeder gelooft en die navolgt.” Hij vervolgt nogal zwartwit: “Tegen dit beginsel is het Protestantisme reeds sedert drie eeuwen een levend protest. Het onderscheid van beiden heeft eenen diepen, eeuwigen grond. Het is het onderscheid tusschen de vleeschelijke en geestelijke opvatting der Christelijke kerk.” Door het onderscheid een eeuwig grond mee te geven, suggereert De Liefde dat de Katholieke Kerk geen deel uitmaakt van Gods heilsplan voor de wereld en dus eigenlijk wel deel moet zijn van het andere rijk van de duisternis. De piëtistische opvatting van de Kerk als geestelijk lichaam liet wel ruimte voor een positieve waardering van het individuele geloof van katholieken. Een protestant behoort pas tot “de uitverkorene vergadering der volmaakt regtvaardigen” als hij een wedergeboorte uit de Geest meemaakt: “...die wel gewoonlijk binnen den kerkvorm plaats vindt, maar ook soms daarbuiten plaats vinden kan.”

Een katholiek wordt zalig door “vleeschelijk” geboren te worden binnen de Roomse kerk. Het is daarom zijn taak de kerk te beminnen, te bevorderen en uit te breiden. Een katholiek heeft het maar makkelijk: “men zich in haar slechts behoeft te begeven,

als in eenen spoortrein, waardoor men, zonder zich verder om iets meer te bekommeren, van zelf langs de eenmaal gelegde sporen in den hemel teregt komt.” Dit soort mensen zijn er echter ook in de protestantse kerk: “...niet zelden is het gebeurd, dat het natuurlijke leven in de Protestantsche kerk zozeer de overhand kreeg boven het geestelijke, dat hare hoofdrichting zelfs in het oogvallend pauselijk werd.” Hij hekelt het feit dat het gedoopt zijn geldt als een treinkaartje naar de hemel: “Men stelt de kerk boven CHRISTUS ; men zoekt de zaligheid bij *haar* en niet bij *Hem*. De Liefde toont zich de dappere strijder “... en dit is die verderfelijke kerkelijkheid, waartegen ik meen te moeten te velde trekken.”

De Liefde zet de kern van zijn betoog uiteen in vier punten. “1. *Men doet wat de kerk gebiedt en CHRISTUS verbiedt. 2. Men laat na wat de kerk verbiedt en CHRISTUS . 3. Men stelt de kerkgemeenschap hooger dan de gemeenschap in CHRISTUS. 4. Men stelt het kerkbehoud hooger dan het behoud der zielen.*”

De kerk wemelt van “dwaalleeren en leugenpredikers” en als vanzelf gebiedt zij haar leden die te horen en de kinderen op catechisatie te doen. Hij beklagt zich er over dat mensen “paalvast” elke godsdienstoefening in hun eigen kerk bijwonen: “hooren toch nog liever eene flauwe, waterachtige prediking in hunne eigene kerk, dan een gezond en krachtig Woord Gods daarbuiten.” De Liefde pretendeert voortdurend in zijn betoog een duidelijk onderscheid te kunnen maken tussen dwaalleraren en waarheidspredikers. Hij verwijt een waarheidsprediker dat deze een dwaalleraar bij zijn bevestiging naar de kansel begeleidde en op die manier hulde bracht aan zijn ambgenoot, hetgeen CHRISTUS volgens hem verbiedt. Wellicht verwijst De Liefde hier naar de bevestiging van Dr. L.S.P. Meijboom op 4 oktober 1853, een omstreden predikant van de Groninger richting.⁴

De Liefdes derde voorbeeld van Pausdom is de inzegening van een huwelijk tussen een protestantse edelman en een katholieke jonkvrouw. De laatste krijgt van hem het predikaat afgodendienares. Deze predikant handelt in strijd met de Heidelbergse Catechismus die de paapsche mis een vervloekte afgoderij noemt. “Waarom heeft die predikant die daad der huwelijksinzegening kunnen volbrengen?” vraagt de Liefde

⁴ Coolsma 156.

rethorisch. “Het was de *kerk*, die het hem gebod.” Wat de betrokken predikant in zijn eigen geweten voelde, vernemen we niet van De Liefde. De *kerk* gebiedt volgens De Liefde voorts dat gelovige huisvaders hun kinderen naar vergiftigde academies sturen, waar het Evangelie door een hoogleraar een wespennest van fabelen is genoemd. De eisen van het geweten en de geboden des Heeren worden onderworpen aan de geboden van de kerk, zo besluit De Liefde zijn eerste punt.

Bij het tweede punt klinkt een persoonlijke grief van de door de kerk buitengesloten predikant door. Keurt het niet af “dat Zijne schapen hunnen weide zoeken, waar zij die vinden kunnen.” Maar de mensen durven geen samenkomsten buiten de kerk te bezoeken, omdat kerkenraden gealimenterden met onthouding der bedeling hebben bedreigd, diakenen als verspieders naar samenkomsten hebben gestuurd en er dienstboden ontslagen zijn omdat ze buiten de kerk ter kerk gingen. Een predikant had zich geergerd aan het feit dat Isaïc da Costa, geen officieel predikant, een dienst had waargenomen voor De Liefdes’ geestverwant ds. Schwartz. Gelovige predikanten uit de kerk weigerden om voor te gaan in de vrije gemeenten en ze lieten liever een vrijzinnige ambtgenoot voorgaan in hun eigen kerk, dan dat ze De Liefde of Schwarz zouden uitnodigen om een beurt voor hen waar te nemen. De predikanten gehoorzamen de kerk in plaats van hun Heer: “klinkklaar Pausdom”. De Liefde verlangde duidelijk naar erkenning voor zijn arbeid als hij schrijft over de rechtzinnige protestanten die hem niet voldoende steunen: “Hij moge CHRISTUS prediken, zielen behouden, ja zelfs tot bevordering der regtzinnige partij bijdragen, -- dat alles is niets. Hij is een paria der kerk; een balling der synagoge⁵, en dat is genoeg om hem aan zijn lot over te laten, en zijnen arbeid te bejegenen, alsof hij het omzien niet waard ware.”

Bij het derde punt klaagt De Liefde over de protestanten die geen avondmaal willen vieren met christenen uit andere kerken. Sommigen beschouwen hun kerk als het “eigentliche rijk der genade”. “Men erkent de gemeenschap in CHRISTUS, de gemeenschap des Heiligen Geestes; men gelooft in eene algemeene Christelijke kerk over de gansche aarde. Maar dit is eene schoone theorie; iets voor de poësie, iets voor de esthetica op den kansel.” Ook hier klinkt de frustratie door van een gebrek aan

⁵ Hier verwijst De Liefde hoogstwaarschijnlijk naar de Joodse Isaïc da Costa, die onder invloed van Bilderdijk tot het Christendom was overgegaan.

erkenning van medechristenen: “Zijn wij dan niet evenzeer deelgenooten der erve (...) dienaren des Woords?” De Liefde hekelt opnieuw de houding van de gelovige dominees die gemeenschap onderhouden met Christus verloochenende ambtgenoten en gemeenschap met christenen buiten de kerkgemeenschap schuwen. “Het is de kerk, die thans CHRISTUS en Belial in één gareel zamensnoert”.⁶

Bij het vierde punt komen dezelfde bezwaren weer om de hoek kijken. Hij prijst het dat er zoveel protesten en adressen zijn geweest tegen de leugens en ketterijen in de kerk. Men is echter te voorzichtig en zodra er moeilijkheden met de kerk dreigen, blijft men afzijdig. Op deze manier worden vele zielen verleid doordwalende herders “onder den giftigen adem eener Schriftverdraaijende prediking.” Op bijna vertrouwelijke toon vervolgt De Liefde: “Ik vind hier gelegenheid aan te toonen, dat men in ons land, in weerwil van alle kerkelijkheid, eigenlijk ten hoogste onkerkelijk is. Ja men is eigenlijk niet *kerkelijk*, maar slechts *gemeentelijk*.” De bezoekbroeders zouden de mensen moeten waarschuwen voor de valse leraren in plaats van de door hen gekozen verzoenende opstelling die alleen maar de vrede in de kerk wilde bewaren. De Liefde is niet erg optimistisch over het gehalte van waarheidslievende predikers: “In enkele hoofdsteden kan men nog, bij verscheidenheid van keuze, eenen waarheidsprediker gaan hooren, maar wat blijft den armen dorpsbewoners over, wier eenige predikant een dwaalleeraar is?” Er zou geëvangeliiseerd moeten worden onder de volksmassa’s op het platteland: “Gansche scharen, van heinde en ver zamengevloed, zouden tot hunnen prediking toestromen, want het volk smacht naar de levende wateren eener gezonde en krachtige Evangelieprediking.” De Liefde is zelf in 1853 een evangelistenschool vanuit zijn eigen huis gestart, waarbij hij overdag onderwijs gaf en ’s avonds de wijken inging met zijn leerlingen.

Er werden her en der bidstonden voor Israël opgericht en er was blijkbaar een vernieuwde belangstelling voor Israël, die volgens de Liefde samengaat met een honger naar het Woord Gods: “Men heeft opgemerkt, dat die naam *Israël* op vele plaatsen slechts eene leus is, waaronder men zich het genot eener eigentlijke Evangelieprediking tracht te verschaffen. Dit wil ik niet tegenspreken.”⁷

⁶ 2 Korinthe 6:15 “En wat samenstemming heeft Christus met Belial, of wat deel heeft de gelovige met den ongelovige?”

⁷ In 1852 heeft De Liefde een leerrede gehouden onder de titel “de toekomst Israëls”

Waarschijnlijk moeten we hier lezen: “ik heb opgemerkt”. De Liefde is er goed in om zijn eigen zicht op de zaken te laten samenvallen met het algemene gezichtspunt, of om zijn persoonlijke grieven uit te meten tot kwaad van metafysische omvang. De grenzen en overgangen zijn flinterdun.

De Liefde begint de laatste alinea met een bijzonder sterk gevoel voor stijl met de woorden van de apostel Paulus: “Wat zullen wij tot al deze dingen zeggen?”⁸ “Hadden CHRISTUS en Zijne Apostelen alzo gehandeld, voorwaar ons vaderland lag nog heden te dage in de nevelen van het Heidendom begraven! Maar CHRISTUS en Zijne apostelen hebben zelfs de verwoesting van Jeruzalem en zijnen tempel niet ontzien, waar het de behoudenis der zielen gold. Eene kerk staande te houden is loffelijk. Maar eene kerk te willen staande houden ten koste der zielen – dat is gruwelijk.” De Liefde suggereert hier een op zijn zachtst gezegd nogal twijfelachtig verband tussen de manier waarop Christus en de apostelen streden tegen de instituties van hun tijd, de tempel en Jeruzalem, en de Hervormde Kerk van de negentiende eeuw. Het behoud van de zielen rechtvaardigt in de ogen van De Liefde een nietsontziende strijd tegen de dwaalleer. Het streven naar kerkbehoud op zichzelf gaat ten koste van de zielen. Het heeft in de Roomsche Kerk geleid tot de inquisitie en de brandstapel: “De geschiedenis heeft bewezen, dat dit stelsel juist tot het verderven der zielen leidt. Neen, niet wie de kerk behoudt, behoudt de zielen, maar wie de zielen behoudt, behoudt de kerk.”

Het paradoxale van de Liefde’s boodschap is dat hij door zijn wat ongerichte polemiek – dit geschrift was voor 12 en een halve cent te koop en dus bedoeld voor een breed publiek – bijdraagt aan de verdeeldheid waar tegelijk ook aan lijdt. Het scherp dualistische denken van De Liefde deelt de kerkelijke wereld in door het onderscheid tussen valse en ware leraren. In werkelijkheid lag deze scheidslijn niet zo scherp, als De Liefde zich de ene keer als het ware verzoenend buigt naar zijn wat ingeslapen collega’s en de andere keer deze ingeslapen houding gelijkstelt met het verzaken van Christus’ roeping en het valse leraarschap. Is het een door hem beoogt stijleffect? De Liefde keert zich tegen het ijveren voor een kerk in de plaats van de

⁸ Romeinen 8:31 In dit beroemde hoofdstuk over het leven door de Geest, het kindschap van God en de Christelijke hoop komt Paulus bij zijn jubel over de liefde van Christus. Het hele vers luidt: “Wat zullen wij dan tot deze dingen zeggen? Zo God voor ons is, wie zal tegen ons zijn?”

zielen. Tegelijk richt hij zijn pijlen evenzeer op de onzichtbare vijand; De kerk is voortdurend de schuldige en staat gelijk aan het pausdom. Hij ijvert daarmee voor het instituut en de kerkelijke aangelegenheid; het is onbestaanbaar dat valse en ware leraren in hetzelfde instituut zitten. Een verzoenende opstelling, die juist de verplichtingen van het formele lidmaatschap van de kerk relativeert en pragmatisch omgaat met de uiteenlopende opvattingen binnend de kerk, is volgens hem alleen maar een teken van traagheid. Het is merkwaardig dat hij zich zo druk maakte om deze zaak, gezien hij nooit formele banden met de Hervormde Kerk heeft gehad. Met gevoel voor drama geeft hij uiting aan zijn diep gevoel van eenzaamheid en gebrek aan erkenning als hij het pamflet afsluit: “Het Woord Gods moet zijnen vrijen loophebben, zich eenen weg banende tot alle zielen. En wat zich tegen den loop van dat woord in den weg stelt, dat zal vallen. God zal het ter neder werpen, om het even of het kerk, synagoge of moskee heet. (...) Ik weet, dat ik met dit Woord in de hand magtiger ben dan al mijne tegenstanders, ofschoon ik schier alleen sta. Ik ben met dat Woord meer dan overwinnaar, want ik weet dat de Heere de Almagtige de *zielen* lefheeft en Hij zal hare twistzaak twisten.⁹” De Liefde is een strijder voor een heilige zaak, de redding van de zielen.

4. Hoe komt De Liefde aan zijn stereotype van het Pausdom?

In 1849 en 1853 verschijnen zijn twee delen *Algemeene Geschiedenis voor het Volk van het standpunt des christelijken geloofs beschouwd*. Het tweede deel handelt over de Middeleeuwen en beslaat 437 bladzijden. De Liefde wijdt zijn eerste hoofdstuk aan de val van het Romeinse Rijk en de opkomst van de Germanen, het zevende en achtste hoofdstuk aan de Islam, het negende aan de joden en het tiende aan “de kunsten en weten schappen in de eerste helft der middeleeuwen.” De tussenliggende 250 bladzijden besteed hij aan kerkgeschiedenis. De ontwikkeling van het pausdom neemt een prominente plek in. Wellicht met het oog op zijn doelgroep, de eenvoudigen van het volk, meldt hij niet wat zijn bronnen zijn geweest.

Hij spreekt met gemengde bewondering en voorzichtige kritiek over Gregorius de Grote, de ontwikkeling van het monnikenwezen en het ontstaan van de katholieke sacramenten. De Liefde erkent dat in de barbaarse Germaanse samenleving een

⁹ De Liefde citeert hier Spreuken 22:23 en 23:11.

terugkeer naar een oud-testamentische priesterstaat noodzakelijk was en dat het daarom te begrijpen is hoe het pausdom zich heeft ontwikkeld maar uiteindelijk is verworden: “die heerschappij, ofschoon van God toegelaten, ja zelfs tot nuttige doeleinden beschikt, echter de wanstaltigste vrucht der schromelijkste wanbegrippen geweest is, en mitswien de zaden van haren onvermijdelijken dood noodwedig in zich omdragen moest.” Er staat nu echter een nieuw tijdperk voor de deur, waarin dit allemaal wel duidelijk zal worden.¹⁰ Verderop twijfelt De Liefde of de paus betiteld kan worden als de antichrist, zoals zoveel schriftkenners en beschouwers van de geschiedenis al eerder hebben gedaan. De Liefde introduceert een nieuwe vorm van schriftuitleg als hij besluit dat de paus dan wel niet de antichrist zelf kan zijn, maar in elk geval is hij een type van de antichrist, zoals er in het oude testament al typen van Christus aanwezig waren.¹¹ De Liefde ziet zijn standpunt bevestigd door de vervulling van een profetie uit Daniël 11:36: *hij zal voorspoedig zijn, totdat de gramschap voleindigd zij; want het is vastelijk besloten, het zal geschieden.* Op korte termijn verwacht De Liefde een ineenstorting van de pauselijke macht: “De geschiedenis van het volgende tijdperk zal ons toonen, hoe de geest (...) eindelijk aan het grof en log gevaarte van het priesterlijk staatslighaam eenen slag teobrenge, waarvan het zich niet weder vermag te herstellen.”¹²

5. Conclusie

Jan de Liefde was een eigenzinnig figuur met een groot charisma. Hij bewandelde wegen waarin hij zijn tijdgenoten vooruit was. In de kritiek die hij uitte in Protestantsch Pausdom, lezen we echter meer over De Liefde dan dat we een inkijkje krijgen in de situatie van de katholieke kerk van de negentiende eeuw. De Liefde had er duidelijk moeite mee het persoonlijke en het kerkelijke te scheiden. Zijn gevoel van afwijzing speelde een grote rol in het beeld dat hij schetst van de Hervormde kerk. Het pausdom is voor hem niets meer dan het beeld van het verdorven geestelijke niveau in de kerk.

¹⁰ Jan de Liefde, *Algemeene Geschiedenis voor het volk* deel II (Amsterdam 1853) 306.

¹¹ Ibidem 307.

¹² Ibidem 312.